

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ
ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՍԻՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԳԵՆԵՐԱԼ
ՏԵՐ-ՂՈՒԿԱՍՈՎ

ՍՈՒՐԵ ԳԻՏՈՒԹ. ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ

9(47) XIX

4981

7-35

7-35 Туринбург, Ч.

4th trip - Egyptus

W. Z. Step-Neigungsmessung: 1 m.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՍԽԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

9(42)/16
7-35

Վ. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ

Ա. Հ. ՏԵՐ-ՂՈՒԿԱՍՈՎ

A $\frac{I}{6739}$ ~~4981~~

ՍՍՌՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ,
Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1942*

Սերիա՝ խմբագրութեամբ տկադ. ՀՈՎՍԵՓ ՕՐԲԵԼՈՒ

Շապիկը՝ Գևորգի Մ. Ն. ՄՈՒՄԻ

Գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասովը (Տեր-Ղուկասյան) մեր ռազմական անցյալի փայլուն ներկայացուցիչներից մեկն է :

Նա ծնվել է Թիֆլիս քաղաքում 1819 թվականին : Նրա հայրը ծխական քահանա էր և մտադիր էր Արշակին նույնպես քահանա դարձնել : Հոր այդ մտադրությանը դեմ է դուրս գալիս Արշակի մեծ եղբայրը՝ Սողոմոնը և սլատանի Արշակի բախտի տնօրինությունն իր ձեռքը վերցնելով, նրան տանում է Պետերբուրգ և 1835 թվականին ընդունել տալիս Հաղորդակցության Ճանապարհների ինստիտուտը :

Նոր միջավայրը նոր ազդեցություն է դրածում երիտասարդ Տեր-Ղուկասովի վրա : Հայրենի երկրի ու ժողովրդի հերոսական անցյալի մասին ձեռք բերած իր գիտելիքները նա հարստացնում է ուսւմ մեծ ժողովրդի կուլտուրական նվաճումներով, ծանոթանում է Լրոսպական կուլտուրային :

ինստիտուտում Տեր-Ղուկասովն անմիջապես աչքի է ընկնում իր ընդունակություններով: Զարմանալի արագությամբ նա տիրապետում է ռուսաց լեզվին, կատարելագործվում է ֆրանսերենի մեջ և արտակարգ ընդունակություններ է դրսևորում մասնագիտական առարկաների դժով: 1839 թվականին Տեր-Ղուկասովը փայլուն առաջադիմությամբ ավարտում է ինստիտուտը և աշխատանքի անցնում Պետերբուրգի չքրջակայքի ճանապարհների առաջին դիրեկցիայում: 1842 թ. մայիսից նա տեղափոխվում է Կովկաս: Ութ տարի չարունակ, որպես ինժեներ, նա աշխատում է Ռազմավիրական ճանապարհի շինարարության վրա: Այստեղ ևս ամենուրեք նա աչքի է ընկնում և արժանանում մի շարք պարգևների ու շքանշանների: Այսօրվ էլ հենց վերջանում է նրա քաղաքացիական ծառայությունը:

Դեպի ռազմական գործն ունեցած սերը Տեր-Ղուկասովին շուտով նետում է ռազմական ասպարեղ: 1850 թ. նա մտնում է զինվորական ծառայության: 1852 թ. մարտին գործուղվում է Ալշերոնյան գունդը և նշանակվում 3-րդ գումարտակի հրամանատար:

Իր առաջին սաղմական մկրտութիւնը Տեր-Ղուկասովն ստանում է Ապշերոնյան զնդում: Այդ զնդի մարտական գործողութիւնների հետ են կապված նրա, որպէս զորավարի, առաջին քայլերը: Ապշերոնյան զնդի հետ Տեր-Ղուկասովը մասնակցում է լեռնականների դեմ մղվող պատերազմներին և շատ շուտով աչքի է ընկնում իր քաջությամբ ու զորավարական կարողությամբ: Չանցած մի քանի տարի, մենք նրան տեսնում ենք նույն զնդի հրամանատարի սրաշտոնում: Որպէս հմուտ և քաջ զորավար՝ Տեր-Ղուկասովն առանձնապէս հայտնի է դառնում լեռների արծիւ, հրաշակավոր Շամիլի Գոլնիք աուլի գրամման ժամանակ: Իր մի խումբ քաջերի հետ Տեր-Ղուկասովն առաջինն է լինում, որ անանցանելի կաժաններով ու ժայռերով բարձրանում է Գոլնիք: Նրա հմայքն արողությամբ տարածվում է կովկասյան զորքերի ու լեռնականների մեջ:

1850—1860-ական թվականները Տեր-Ղուկասովը մեծ մասամբ անց է կացնում արշավանքներում: Նրա ռազմական օպերացիաներն ամենուրեք վերջանում են հաղթանակներով: Կովկասյան պատերազմների պատմութեանը հայտնի է մի դեպք, որ

Տեր-Ղուկասովը պարտությունն կրած լինի: Այդ պատերազմներում էլ հենց նա դրսևորում է տաղանդավոր զորավարի անմիջեկի հատկություններ, հանդես է գալիս որպես ուսումնական ժողովրդի լավագույն ուղղակի տրադիցիաների դործագրող և Սուվորովյան հաղթելու արվեստի վարպետ: Կովկասյան պատերազմները նրա լայն կուրծքը զարդարում են «Քաջության համար» և մի շարք այլ շքանշաններով: Գունիքի գերավման համար Տեր-Ղուկասովը ստանում է Գեորգյան IV աստիճանի շքանշան:

Տեր-Ղուկասովը, որպես տաղանդավոր ու քաջ զորավարի, մեծությունը, սակայն, ավելի ամբողջական, ավելի լրիվ երևան է գալիս 1877—1878 թ. թ. ուսումնական պատերազմի տարիներին:

1877 թ. ապրիլի 12-ին սկսվում է ուսումնական պատերազմը: Ռուսական զորքերի հրամանատարությունը, ինչպես Ռալկանյան, նույնպես էլ Կովկասյան ճակատի համար մշակել էր հարձակողական գործողությունների պլան: Այդ պլանի համաձայն՝ Կովկասյան ճակատում հակառակորդին հարված պետք է հասցվեր երեք ուղղությամբ՝ Ալեքսանդրոպոլից, Իզդի-

րից և Ախալցխայից : Գլխավոր հարվածը հասցվելու էր կենտրոնից՝ Ալեքսանդրոպոլ—Կարս ուղղությամբ, որի պատասխանատվությունը դրված էր Կովկասյան կորպուսի հրամանատար գեներալ-ադյուտանտ Լոռիս-Մելիքովի վրա : Աջ և ձախ թևերում Լոռիս-Մելիքովի հրամանատարությամբ պետք է գործեին Ախալցխայի ու Երևանի ջոկատները :

Երևանյան ջոկատին դալիք մարտերում նախատեսված էր վերին աստիճանի պատասխանատու և ծանր գործ : Պատերազմն սկսելուց նա ոչ միայն պետք է Երևանի նահանգն ապահովեր թուրք-բրդական հնարավոր անկարգություններից ու ներխուժումներից, այլև հարձակվեր Բալայետ—Ալաշկերտ ուղղությամբ, ձախ թևից հարվածելը Մուխտար փաշայի բանակին : Երևանյան ջոկատի գործողություններին անպայմանորեն որոշիչ դեր էր վերապահված սոմբողջ ճակատի համար և պատահական չէ, որ այդ չափազանց պատասխանատու խնդրի կատարումը դրվում էր գեներալ Տեր-Ղուկասովի վրա : Ռուսական բանակում գեներալ Տեր-Ղուկասովն արդեն իսկ աչքի ընկնող դեմք էր : Նա անցել էր կովկասյան դաժան պատերազմների բո-

վով և իր սագմական փառքը ձեռք բերել
կովի դաշտում: Տեր-Ղուկասովը Սուվորո-
վի և Կուտուզովի շիշայի գորավար էր:
Իր զինվորների և սպաների աչքում նա
պաշտելի մարդ էր:

Ահա նրա այս արժանիքները հաշվի
առնելով էր, որ գլխավոր հրամանատա-
րությունը նրան տալիս էր Երևանյան ջո-
կատի հրամանատարի պատասխանատու
սրաշտոնը: Տեր-Ղուկասովի մասին գլխա-
վոր շտաբի տված կարծիքի մեջ նա ան-
վանվում է «հուսալի և պայծառ անձնավո-
րություն»:

Գեներալ Տեր-Ղուկասովին Երևանյան
ջոկատի հրամանատար նշանակելիս՝ գլխա-
վոր հրամանատարությունը հաշվի էր առ-
նում նաև այն, որ նա սուսական բանա-
կում հզած հայ գեներալներից ամենամաս-
տայական ու ամենահամակերպի գորավարն
էր հայերի մեջ:

Նշանակվելով Երևանյան ջոկատի հրա-
մանատար, պատերազմի նախօրեին Տեր-
Ղուկասովը գալիս է Հայաստան և ձեռնա-
մուխ լինում լուրջ նախապատրաստական
աշխատանքի: Ինչպես հասուն է մեծ գո-
րավարին, առանց անհրաժեշտ նախապատ-
րաստության նա չէր անում և ոչ մի քայլ:

Եւ զորովհետեւ նախքան իր առաջ դրված
ռազմական-տակտիկական ինդրի լուծմանն
անցնելը, նա անպայմանորեն անհրաժեշտ
չափով նախապատրաստվում էր, ուստի
ինդրի լուծմանն անցնելիս՝ գործում էր
ամենամեծ վճռականությամբ: Նա վճռա-
կան գործողությունների կողմնակից զորա-
վար էր և, որպես այդպիսին, հանդես է
դալիս ոչ միայն իր հարձակումների ժա-
մանակ, որոնց նա նախապատվություն էր
տալիս, այլև իր հռչակավոր նահանջի օրե-
րին:

Եւ այսպես. դասավորելով իր տրամա-
դրության տակ Երևանում, էջմիածնում և
Իգդիրում ձեռք զորամասերը և հայերից
ու Սնդրկովկասի մյուս ժողովուրդներից
կազմված աշխարհազորային հեծյալ խմբ-
բերը, կամ, ինչպես իր ժամանակին դրանց
անվանել են՝ «միլիցիան», կարգի դրելով
ճանապարհներն ու կամուրջները, 1877 թ.
ապրիլի 15-ին Տեր-Ղուկասովը, Երևանյան
ջոկատի գլուխ անցած, արշավում է Բա-
յազետի վրա: Բայազետի դավառի կառա-
վարիչ Ալի-Քեմալ փաշան լսելով Տեր-
Ղուկասովի հարձակման լուրը, իր զորքերի
հետ փախուստի է դիմում: Տեր-Ղուկասովն
առանց կռվի մտնում է Բայազետ: Բնա-

կիւններն աղ ու հացով են դիմաւորում նրան և խնդրում են չկոտորել իրենց: Դիմելով բնակիչներին, Տեր-Ղուկասովն ասում է. «Ռուսական զորքերը կոմում են միմիայն զինված քշմամբ դեմ, իսկ անպաշտպաններին նրանք հովանավորում են»:

Բայագետում թողնելով փոքրաթիւ զորարաժին, ապրիլի 24-ին Տեր-Ղուկասովն սորչավում է Դիադինի վրա: Պլանաչայի ու արագորեն դարգացնելով իր վճռական հարձակողական գործողությունները, Տեր-Ղուկասովը փոքրաթիւ զորքով մեկը մյուսի հետեւից գրավում է Դիադինը, Ղաթաքիլիսան, Ալաշկերտը և Ձեյդեկանը: Նրա այս հաղթանակներին մեծապես նպաստում էին տեղացի հայերը, որոնք ամենուրեք բաց էին անում իրենց դռները ուսուցիչների առաջ, օգնում, ուղեկցում էին նրանց, ստույգ տեղեկություններ հաղորդում հակառակորդի մասին և այլն: Տեր-Ղուկասովին նրանք համարում էին իրենց ազատարարը, և այդպես էլ էր: Նրա գրաված վայրերում հայերը շունչ էին քաշում թուրք փաշաների և քուրդ բեգերի անօրինակ հարստահարություններից ու ճնշումներից:

Տեր-Ղուկասովի հետագա ռազմական

զործողություններն էլ տվելի են նշանա-
վորում նրա անունը: Այս տեսակետից ա-
ռանձնապես հիշատակության արժանի են
նրա երկու մեծ ճակատամարտերը Դրամ-
դաղում և Դհարում:

Դրամ-դաղի ճակատամարտը տեղի է ու-
նենում 1877 թ. հունիսի 4-ին: Թուրքա-
կան զորքերն ապրիլից մինչև հունիս ան-
ընդհատ նահանջելով՝ հունիսի սկզբներին
հասնում են Դրամ-դաղի լեռները: Այսուհի
նպատակովր դիրքեր բռնելով՝ նրանք վրճ-
ուում են կանգնեցնել հակառակորդին:
Թուրքական զորքերի հրամանատար Մահ-
մեդ փաշան մեծ հույսեր էր կապում տե-
ղանքի հետ: Նրա զորքերը բռնել էին
Դրամ-դաղի լեռը բարձունքները, որոնք,
բայց նրա, անառիկ ու անմատչելի էին
հակառակորդի համար: Հրանոթների կրա-
կը փակում էր ուսական զորքերի հնարա-
վոր անցուղին: Քանակով էլ Մահմեդ փա-
շայի զորքերը մոտ երեք անգամ շատ էին
Տեր-Ղուկասովի զորքերից: Տեր-Ղուկա-
սովին հայտնի էր այս ամենը, չայց այ-
նուամենայնիվ նա չհրաժարվեց թշնամու-
վրա գրոհելու մտքից: Իր հավատարիմ ու
քաջ զինվորների հետ նա շատ անգամ էր
հաղթահարել նման դժվարություններ: Նա

գիտեր, որ ոչ տեղանքը և ոչ էլ հորքի
թվական գերակշռութիւնը չէ, որ վճռում
են մարտի բախտը: Մարտի բախտը վըճ-
ուողը, ասում էր նա, կովող կողմերի մար-
տունակութիւնն է: Եվ որովհետեւ նա
լիովին վստահ էր իր զինվորների ու հրա-
մանատարների մարտունակութեան վրա,
ուստի նման դեպքերում երբեք չէր վարա-
նում իր զորաբաժինը մարտի տանելու և
առավել ևս չէր կասկածում մարտը չահե-
լու մասին: Բայց սա խնդրի մի կողմն էր:
Բանն այն էր, որ լնչպես հրամանատարը
վստահ էր իր մարտիկների վրա, այնպես
էլ վերջիններս յիսկառար վստահութիւն
էին տածում դեպի իրենց հրամանատարը:
Նրանցից յուրաքանչյուրն զգում էր սիրելի
հրամանատարի հոգատար վերաբերմունքն
իր նկատմամբ: Նրանք համոզված էին, որ
նա հավասարակշռված զորավար է և երբեք
պատահական որոշումներով ոխակի չի են-
թարկի իր զինվորների կյանքը: Հրամանա-
տարի որոշումը նրանց համար սրբազան
օրենք էր և այն պետք է կատարվեր ինչ էլ
որ լինէր:

Դրամ—զաղի ճակատամարտից առաջ
Տեր-Ղուկասովն իր մոտ է կանչում բոլոր
սպաներին: Նրանք արդեն գիտեին, թե

ինչի՛ մասին է լինելու հրամանատարի խոս-
քը: Խնդիրը դժվարին է, բայց լուծելի-
իրեն հատուկ հանգստությամբ ասում է
Տեր-Ղուկասովը և անցնում գործնական
աշխատանքի: Հունիսի 4-ի լուսաբային
սկսում են որոտալ ուսական հրանոթնե-
րը: Ոչ մի բան թերևս այնքան սարսուփե-
լի չէր թուրքական զորքերի համար, ինչ-
քան ուսական հրետանին: Իսկ Տեր-Ղու-
կասովի ձեռքում՝ ուսական հրետանին ա-
վելի մարտական էր դառնում: Հրետանա-
յին նախապատրաստությունից հետո Նրե-
վանյան ջոկատը հարձակում է գործում
թշնամու աջ և ձախ թևերի վրա: Կռվի
թունդ ժամանակ Տեր-Ղուկասովն իր հրա-
նոթների մի մասը քողարկված կերպով ա-
վելի առաջ է տանում և բոլորովին մոտիկ
տարածությունից տեղատարափ կրակ քայ-
անում թշնամու զիրքերի վրա: Նրբ արդեն
ամեն ինչ պատրաստ էր դրոհի համար,
յսվում է ուսական հուժկու «ուռա»-ն:
Այլևս ամեն ինչ վերջացած էր: Թուրքա-
կան զինվորներին մնում էր միայն փախչե-
լով փրկել իրենց կյանքը ուս զինվորների
սվինից և հեծյալ կազակների ուրերից:
Թուրքական զորքերի թևերի վրա կատա-
րած հաջող գրոհին հետևում է կենտրոնի

հարվածը: Վեց ժամ շարունակվող կատա-
ղի մարտերում ընկնում է Մահմեդ փաշան:
Կորցնելով իրենց հրամանատարին, թուր-
քական զորքերն ամբողջ ճակատով նա-
հանջում են: Հետապնդելով փախչող թըշ-
նամուն, Տեր-Ղուկասովն առաջ է շարժ-
վում և գրավում Դհար գյուղը:

Դրամ-դաղի ճակատամարտը վերջա-
յած էր: Երեք անգամ փոքրաթիվ ուժերով
Տեր-Ղուկասովը տարել էր փայլուն հաղ-
թանակ: Բայց նա սովորականի պես հան-
գիստ էր և զուսպ: Մի բառ անգամ չառե-
լով իր մասին, Դրամ-դաղի փառահեղ
մարտերի համար Տեր-Ղուկասովը չնորհա-
կալություն է հայտնում իր զինվորներին:
Իսկ երբ մոտենում է Ստավրոպոլյան գնդի
զինվորներին, որոնք մարտերում ամենի
քան աչքի էին ընկել, նա հանում է իր
գլխարկը և գլուխ խոնարհելով նրանց ա-
ռաջ, ասում է. «Ստավրոպոլցիներ, ուրիշ
շնորհակալություն ես չունեմ»:

Դհարում նպաստավոր դիրքեր բռնե-
լով՝ Տեր-Ղուկասովն իր ջոկատին հան-
գիստ է տալիս, այս անգամ թուրքական
բանակի գլխավոր հրամանատար Մուխտար
փաշայի զորաբաժնի վրա հարձակվելու
համար: Սա այնպիսի մի հարված էր լի-

նելու, որ ուրիշ է ջլատեր Մուխտար փա-
շայի ուժերը և հնարավորութիւն տար
կենտրոնից, Կարսի ուղղութեամբ հարձակ-
ւալ գործառնելին առաջ շարժելու: Այդ-
պէս էլ լինում է: Երբ Մուխտար փաշան
լուր է ստանում, որ Տեր-Ղուկասովը հասել
է Դհար, անմիջապէս մեծ թվով զորք է
կենտրոնացնում Դալի-Բաբայում՝ նրա վրա
հարձակելու, նրան ջախջախելու համար:

Տեր-Ղուկասովն իմանալով Մուխտար
փաշայի մտադրութիւնը, պատրաստովում
է ընդունելու անհաւատար մարտը:

Հունիսի 9-ին չորս անգամ ավելի զոր-
քով Մուխտար փաշան գրոհում է Տեր-
Ղուկասովի ջոկատի վրա: Առավոտից մին-
չև ուշ երեկո շարունակվում են կատաղի
մարտերը: Երեւանյան ջոկատի մարտիկները
մեկը մյուսի հետեւից հետ են չալտում
հակառակորդի գրոհները՝ նրա համար մեծ
կորուստներով: Մարտի ժամանակ Տեր-
Ղուկասովը, իբր սովորութեան համաձայն,
լինում էր առաջավոր գծերում և այն էլ
ամենավտանգավոր հատվածներում: Անձ-
նական օրինակով նա ոգեշնչում էր իր
սպաներին ու զինվորներին: Առյուծ էին
կտրում նրա մարտիկները, երբ նույնիսկ
ամենածանր, կրիտիկական մոմենտին ուն-

ըստասեկի կերպով երևում էր իրենց սիրելի
հրամանատարը: Այդ պահին էլեկտրական
հոսանքի պես նրանց միջով անցնում էր մի
քան միայն — հաղթել — և նրանք հաղթում
էին: Պատերազմների պատմության մեջ
քիչ զորավարներ են եղել, որ երկար ռա-
բիններ կռիւներ վարեն և պարտություն
տեսած չլինեն: Այդ քչերի թվին է պատ-
կանում գեներալ Տեր-Ղուկասովը:

Դհարի ճակատամարտն ավելի կատաղի
է լինում, քան Դրամ-դադինը: Թուրքական
զորքերն իրենց անվանի զորավար Մուխ-
տար փաշայի ղեկավարությամբ ավելի քան
10 ժամ համառորեն ձգտում էին ընկճել
Տեր-Ղուկասովի փոքրաթիվ ջոկատի հերո-
սական դիմադրությունը: Բայց իզո՛ւր:
Հունիսի 10-ին Մուխտար փաշան խնդրում
է թողն տալ մարտի դաշտից հավաքելու
սպանվածներին ու վիրավորներին: Տեր-
Ղուկասովը համաձայնում է:

Այդ օրը կռիւներ չեն լինում: Մուխ-
տար փաշան սպասում էր օժանդակ զորքե-
րի գալուն: Բայց դրա փոխարեն նրան
լուր են բերում, թե ռուսական զորքերը
կարսի կողմից արագ թափով առաջ են
շարժվում դեպի Սողանլուղ: Մուխտար
փաշան թողնում է Դհարի ճակատամարտը

չարունակելու մտադրութիւնը և շտապում
է օգնութեան հասնել Դելլ-Բաքայում եղած
իր գորբերին:

Այսպիսով, ինչպես Դրամ-դաղի, այն-
պես էլ Դհարի ճակատամարտը վերջանում
է Տեր-Ղուկասովի հաղթութեամբ: Այդ
երկու ճակատամարտերն ամենայն իրա-
վամբ կարելի է համարել Տեր-Ղուկասովի
ռազմական լարձր արվեստի և հմուտ զո-
րավարութեան անլիճելի ապացույցներ:

Տեր-Ղուկասովի, որպես զորավարի
մեծութիւնն ավելի վառ կերպով արտա-
հայտվել է նրա նշանավոր նահանջի ժա-
մանակ:

1877 թ. հունիսի 8-ին Լոռի-Մելի-
քովի սկսած հարձակումը, ինչպես հայտնի
է, հաջողութիւն չի ունենում: Մուխտար
փաշան ամրանալով Զիվինի անառիկ ամ-
րութիւններում, ոչ միայն հաջողութեամբ
հետ է մղում կարսի զորաբաժնի հարձա-
կումը, այլև առանձին հատվածներում նե-
ղում է հակառակորդին և ստիպում նա-
հանջել: Այս հարձակման ժամանակ ա-
ռանձնապես մեծ են լինում զենքերալ Գեյ-
մանի զորաբաժնի կորուստները, որին
խնդիր էր տրված միանալ Տեր-Ղուկասովի
ջոկատին և միացյալ ուժերով հարձակվել

Մուխտար փաշայի վրա: Գլներսդ Գեյմանի անհաջողությունները և Լուխ-Մելիքովի նահանջը ծանր դրություն են ստեղծում Տեր-Ղուկասովի ջոկատի համար:

Հունիսի 15-ին Տեր-Ղուկասովը դիխավոր հրամանատարությունից կարդադրություն է ստանում նահանջելու:

Անսովոր էր նրա համար նահանջ ասած բանը: Նա միշտ հարձակողական մարտեր էր մղել և հայտնի էր որպես հարձակողական մարտերի վարպետ: Այս անգամ էլ նրա մտքով բնավ չէր անցել նահանջելը և նա միանգամայն անպատրաստ էր դրա համար: Սակայն, երբ դիխավոր ուժերն արդեն իսկ բռնել էին նահանջի ճանապարհը, Դհարում — թիկունքից հեռացած, հիմնական զորամասերից կտրված, թշնամական միջավայրում մի ավելորդ ժամ մնալն իսկ խիստ կորստաբեր կարող էր լինել: Անհրաժեշտ էր շուտափույթ նահանջել՝ թշնամու շրջապատումից ազատվելու համար: Ահա, այդ բացառիկ դժվարին ու պատասխանատու խնդիրը նույնպես Տեր-Ղուկասովը կատարում է փայլուն հաջողությամբ:

Տեր-Ղուկասովին հրամայված էր շտապ կերպով իր ջոկատը միայն դուրս

բերել թշնամու շրջապատումից : Ինքնին արդեն դա շատ ծանր դործ էր : Հեռավոր Իհարից մինչև ուսական սահմանը նա պետք է պաշտպանվեր թշնամու հետապնդումից և կրժքով ճանապարհ ջաց աներ թշնամու օղակումներին հանդիպելիս : Բայց զորաբաժնի նահանջի հետ նրա առաջ կանգնեց մի նոր ու ավելի դժվարին խնդիր ևս : Ալաշկերտի հովտի տասնյակ հազարավոր հայեր հենց որ իմացան Տեր-Ղուկասովի նահանջի մասին, մեկ մարդու պես ոտքի կանգնեցին նրա հետ ուսական սահմանն անցնելու համար : Շատ էր բարդանում խնդիրը : Եվ իրոք, հեշտ չէր մի փոքր զորաբաժնով հազարավոր անդեն մարդկանց, այդ թվում կանանց, երեխաների, ծերերի ապահով դուրս բերել թըշնամու շրջապատումից : Բայց երբ նա մտածում էր, թե ի՞նչ էր կատարվելու նրանց հետ իր հեռանալուց հետո, նրա հոգին վրդովվում էր, ուղեղը ցնցվում, մարմինը փշաքաղվում :

Ամբողջ դիշերը Տեր-Ղուկասովի աչքերին քուն չէր գալիս : Նա իր տարերքի մեջ էր : Մերթ իր վրանում խորասուզված մրտածում էր, խորհրդակցում յուրայինների հետ, հրամաններ արձակում, մերթ շրջում

էր զինվորներէ մեջ, ստուգում էր հրամաններէ կատարումը, օգնում նրանց և այլն: Զոկատը մթության մեջ աննկատելիորեն, լուռ ու մունջ պատրաստվում էր նահանջի: Իսկ հայ բնակիչներէ ներկայացուցիչները դեռևս սպասում էին գեներալի պատասխանին:

Տեր-Ղուկասովը չէր մոռացել նրանց: Նրա սրտին շատ մոտ ու ականջին հարապատ էին հնչում հայ բնակիչների ձայները: Ինչպես իր յուրաքանչյուր զինվորի, նույնպես էլ հայ բնակիչների, նրանց կանանց ու երեխաների կյանքը շատ թանգ էր նրա համար: Տեր-Ղուկասովը՝ հրանոթի մոտ, շինելի մեջ փաթաթված, փարթամորեն աճած խոտերի վրա պառկած՝ իր մի քանի սպաների հետ այժմ արդեն խորհրդակցում էր հայերի գաղթը թույլ տալու և կազմակերպելու մասին: Երբ նա վերջացրեց իր խոսքը, նրա սպաներից մեկը մտերմական տոնով հարցրեց գեներալին, թե այդչո՞ք իրենք կկարողանան այդքան մեծ թվով անդեն մարդկանց իրենց հետ վերցնել, արդչո՞ք դա չէր նշանակի ուսկի ենթարկել ջոկատի և հայ բնակիչների կյանքը: Գեներալը լուռ լսում էր, և երբ գնդապետը վերջացրեց իր հարցը, նա ցածր ձայնով,

բայց կտրուկ, պատասխանեց. — Իսկ չէ՞
որ անպաշտպան հայ բնակիչներին թողնեւն
ավելի մեծ ռիսկ կլինե՞ր, և մենք հավերժ
դատապարտված կմնայինք, եթե նույնիսկ
հաջողվե՞ր այստեղից կենդանի պրծնել: Ո՛չ,
ես իմ զինվորներին ու սպաների պատիվն
արատավորել չեմ կարող: Չէ՞ որ նրանք
էլ մարդիկ են և ապրել են ուզում: Կապ-
րենք, թո՛ղ մեզ հետ ապրեն, կմեռնենք,
թո՛ղ մեզ հետ մեռնեն:

Ընդհանուրի լուսթյունը համաձայնու-
թյան նշան էր:

Սկսվում է Տեր-Ղուկասովի ջոկատի
նշանավոր նահանջը, որին ամեն կողմից
գալիս միանում էին հայ բնակիչները՝ ի-
րենց բարձած սայլերով, կանանցով ու ե-
րեխաներով: Դա գաղթ չէր, այլ փախուստ
մահվան ճանկերից:

Մուխտար փաշան իմանալով Տեր-Ղու-
կասովի նահանջի մասին, Իսմայիլ փաշայի
հրամանատարությամբ մի մեծ զորաբաժին
(մոտ 17,000 մարդ) է ուղարկում նրան
հետապնդելու և ջախջախելու համար:
Փայիկ փաշայի զորքերը (մոտ 10,000 հո-
գի) և ճանապարհին վխտացող քրդական
հրոսակախմբերն էլ մյուս կողմից էին
սպառնում Երևանյան ջոկատին ու հազա-

բաւոր անգին հայ բնակիչներին: Բայց Տեր-Ղուկասովը բոլորովին չի կորցնում իրեն: Ակտիվ պաշտպանութեան անցնելով՝ նա խափանում է թշնամու բոլոր պլանները: Ինչպէս 1812 թ. Հայրենական պատերազմում ռուսական բանակը, այնպէս էլ Տեր-Ղուկասովի ջոկատը նահանջելիս այրում ու ոչնչացնում է ամեն ինչ, թշնամուն թողնելով ավերակներ ու մոխրակույտեր: Նահանջի ճանապարհին հաճախ պատահում էր, որ Տեր-Ղուկասովը պաշտպանութեանից անցնում էր հարձակման, երբ անհրաժեշտ էր լինում փակված ճանապարհը բաց անել և կամ ստրատեգիական նշանակութիւն ունեցող որևէ կետ գրավել: Նրա սպաներն ու զինվորներն այնպիսի եռանդով էին կատարում նման օպերացիաները, որ կարծես նոր էին մարտի մեջ մտնում և ոչ թէ երկարատև ծանր մարտերից հետո նահանջում: Նահանջող բանակի նման չէր Տեր-Ղուկասովի ջոկատը: Նրա նահանջն էլ սովորական նահանջ չէր, այլ մի խոշոր հաղթանակ, որին կարող են նախանձել չափ ու չափ նշանավոր դորափարներ:

Ութ օր է տևում Երևանյան ջոկատի այս էպոպեն: Ականատեսների վկայու-

Թյամբ՝ 8 օր շարունակ գիշեր-ցերեկ Տեր-
Ղուկասովը ոտքի վրա էր: Նա իր սպանե-
րին ու զինվորներին, հայ գաղթականներին
հանգիստ էր տալիս, քնեցնում էր, իսկ ին-
քը քուն ու դադար չուներ: Առհասարակ
նա քիչ էր քնում՝ օրական 3 կամ 4 ժամ
և ո՛չ ավելի: Լինում էր ամեն տեղ. զրու-
ցում էր ամենքի հետ: Հաճախ այցելում
էր հիվանդ ու վիրավոր զինվորներին, իր
սննդի աղքատիկ պաշարից նրանց բաժին
հանում և այլն: Նա ժամանակ էր գտնում
նույնիսկ այցելելու գաղթող հայ ընտա-
նիքներին և զրուցելու նրանց հետ: Եվ
այսպես՝ կատարելով հերոսական նահան-
ջը, Տեր-Ղուկասովն առանց կորստի իր
ջոկատը (այդ թվում՝ 600 հիվանդներ ու
վիրավորներ) 2000 հայ ընտանիքների հետ
հասցնում է ռուսական սահմանը:

Ռազմական գործի մի շարք մասնա-
դեմոններ Տեր-Ղուկասովի այս նահանջը հա-
մարում են հազվադեպ մի երևույթ և ան-
փիճելի ռազմական տաղանդի արդյունք:

Ականատեսներից մեկն այս նահանջի
մասին պատմում է. «Նահանջը տեղի էր
ունենում միանգամայն օրինակելի և բա-
ցառիկ կարգապահությամբ: Լիակատար
խաղաղություն և հանգստություն, պետե-

րի ու զորքի ինքնագոյութիւն , յուրաքանչյուր
ձեռնարկում իր ժամանակին և նրա կիրա-
ւումը իր տեղին՝ կազմում էր այդ նուրբ
օպերացիայի բնորոշ առանձնահատկու-
թյունը... Դժվարին օպերացիան փայլուն
կերպով իրագործվեց , և Շրեանյան ջոկա-
տը իր իմաստուն առաջնորդի ու նրա ար-
ժանավոր օգնականների հետ զուրս բերվեց
կրիտիկական դրությունից» :

Տեր-Ղուկասովի նահանջը մտավ ռուս-
թուրքական պատերազմի պատմութեան
մեջ իբրև նրա հերոսական զբաղւներից
մեկը , իսկ Արարատյան դաշտում բնակու-
թյուն հաստատած ալաշկերտցի հայերն ի-
րենց երգերում անմահացրին մեծ զորավա-
րի փառապանծ անունը :

1877—1878 թ. թ. ռուս-թուրքական
պատերազմում՝ գեներալ Տեր-Ղուկասովի
տարած փայլուն հաղթանակներից մեկն էլ
Բայազետի ազատումն էր :

Բայազետը գրավելուց հետո , Տեր-
Ղուկասովն այնտեղ թողեց մի փոքրիկ կա-
յազոր և առաջ շարժվելով դեպի Թյուրքիա-
յի խորքերը՝ կտրվեց նրանից : Այդ դրու-
թյունն օգտագործեց հակառակորդը և մեծ
ուժեր կենտրոնացնելով՝ 1877 թ. հունիսի
6-ին պաշարեց Բայազետը :

Բայագետում եղած փոքրաթիվ բերդա-
պահ զորամասի և հաշերի համար ստեղծ-
վեց օրհասական դրություն: Փառքով մեռ-
նելը գերադասելով անփառունակ կյանքից,
մի բուն պաշարվածները փակվում են
Բայագետի միջնաբերդում և հերոսաբար
մարտնչում թշնամու դեմ: Բայագետի կա-
յազորի հերոսամարտերը դառնում են
ոռւս-թուրքական պատերազմի ամենաուշա-
գրամ և փառահեղ դրվագներից մեկը: Հայ
նշանավոր գրող Բաֆֆին «Խենթի» մեջ
աննման վարպետությամբ անմահացրել է
այդ դրվագները:

«Բայագետը պաշարված էր:

Թուրք, քուրդ, բուշա, ջուլո և ավելի
քան քսան հազար խառնիճաղանճ բաշխո-
ւուկներ, խառն տաճկաց կանոնավոր զորքի
հետ չրջապատել էին կիսավեր քաղաքը:
Նա ծխում էր կրակի մեջ, որպես մի ըն-
դարձակ խարույկի տարածություն...»

Բերդը չորեք կողմից սեղմված էր,
կարծես, մի երկաթի օղակի մեջ, որը
հետզհետե նեղանալով, կամենում էր միանա-
լամից խեղդել և մահացնել հուսաբեկ պա-
շարվածներին: Հարաբերությունները դրսի
հետ բոլորովին կտրված էր... Շվ ամեն
կողմից կրակը մաղվում էր այդ կետի

վրա, և ամեն կողմից թնդանոթների ուռմ-
բերը և հրազենների զնդակները կարկառի
նման թափվում էին ափսոսեղ: Բերդը
մոնչում էր, որպես մի վիթխարի գաղան,
որին ամեն կողմից հարվածում էին... Նա
վճռել էր մեռնել, բայց փառքով մեռնել»:

Բայագետի մի բուռն քաջերը բերդա-
պահ մայրը Ֆեոդոր էդվարդովիչ Շտոկ-
վիչի գլխավորությամբ գիշեր-ցերեկ ան-
ընդհատ անհատասար կռիվ մղելով թշնա-
մու տասնապատիկ գերազանց ուժերի դեմ,
սպառնալիք են իրենց գրեթե բոլոր պաշար-
ները: Մնալով առանց փամփուլտի, առանց
հացի ու ջրի, բայց հաստատակամ՝ թշնա-
մուն գերի չհանձնվելու իրենց հերոսական
վճռի մեջ, նրանք հույսները դնում են մի-
այն իրենց պանծալի դորափարի՝ Տեր-Ղու-
կասովի վրա: Նրանք մի քանի անգամ
փորձում են թշնամու օղակի միջով կտա-
վել Տեր-Ղուկասովի հետ, նրան իրազեկ
դարձնել իրենց օրհասական վիճակի մա-
սին, բայց այդ չի հաջողվում: Նամակա-
տարներն ընկնում են թշնամու ձեռքը և
անհետ կորչում: Վերջապես, խիղախներից
ու հնարագետներից մեկին՝ Սամսոն Տեր-
Պողոսյանին («Խենթի» մեջ գլխավոր հե-

րոտ Վարդանը) հաջողվում է լուր տանել Տեր-Ղուկասովին:

Ալաշկերտում, իր նահանջի առաջին օրը, ծայրահեղորեն լարված ու մտազբաղ Տեր-Ղուկասովին ստանում է Շոտկվիչի կարճ, բայց ազդու նամակը: Այդ մոմենտը «Խենթի» մեջ Բաֆֆին հետևյալ կերպ է նկարագրում. —

«Վրանի մեջ նստած էր միջահասակ մի զինվորական, լիքը կազմվածքով և առյուծի խրոխտ զեմքով. դա ինքը Տեր-Ղուկասովին էր: Նա ալևոր գլուխը թեքած ուներ դբասեղանի վրա, ուր ածած էին շատ նամակներ, որ նոր էին բացված: Նա կրկին վեր առեց նրանցից մեկը, կարդում էր և անդադար ծխում էր: Նրա անհանգիստ զեմքը արտահայտում էր ներքին խռովություն և խորին ցավակցություն»:

Տեր-Ղուկասովը հարց ու փորձ է անում նամակարերին: Ականատեսից նա մանրամասնություններ է լսում պաշարվածների կողմարային վիճակի մասին: Երբ Վարդանը հայտնում է, որ պաշարվածների օրվա պարենը մի վոքը կտոր ձիու միս է և մի հացի դդալ ջուր, խոսվում է Տեր-Ղուկասովի հողին, ալեկոծվում է նրա սիրտը: Հեռավոր Ալաշկերտի

Հովտում անսահմանորեն Տանր է սողում
Տեր-Ղուկասովի վրա Բայաղետի պաշար-
վածների օրհասական վիճակը: Նա շտա-
պում է որքան կարելի է շուտ օղնության
հասնել նրանց:

Հաջողությամբ ավարտելով իր պատ-
մական նահանջը, ավելի քան 20,000 հայ
պաղթականներին և իր հիվանդ ու վիրա-
վոր զինվորներին անցկացնելով ռուսական
սահմանը, Տեր-Ղուկասովն իգգիւրից ռազ-
մամթերք ու պարեն վերցնելով՝ հունիսի
26-ին շարժվում է դեպի Բայաղետ:

Նրա ջոկատը երկարատև մարտերից ու
ծանր նահանջից հետո սաստիկ հոգնել էր:
Այժմ էլ առանց հանգստի նա նորից դնում
էր մարտի: Հրամանատարին շատ դժվար
էր թվում այդ: Մի ուրիշ դեպքում հաղթի
թե նա իր մարտիկներին տեղից շարժեր
առանց հանգիստ տալու, բայց քանի որ
Բայաղետի պաշարվածների համար բոլոր
սնդամ նշանակութուն ունեւր, ուստի նա
աշխատում էր վայրկյան առաջ հասնել
Բայաղետ և փրկել պաշարվածներին:

— «Եղբայրնե՛ր, — ասում է նա իր մար-
տիկներին, — մերոնց սովամահ եմ տնում,
մերոնք տանջվում եմ և մեռնում Բայաղե-
տում: Ես այլևս չեմ ուզում ապրել, ինչու

ուզում եմ մեռնել: Գնաց նրանց հետ
մեռնելու»:

Պետք էր տեսնել, գրում է ահանառե-
սը, թե ինչպես հրամանատարի այս խոս-
քերից ազդված ղեկավորները «ուռա՛» գոռա-
ցին և սրբերը հանած նետովեցին դեպի Բա-
յազետ:

Հունիսի 28-ի լուսաբացին սկսվում է
Բայազետի ուժեղացումը: Տիրապետող
ղեկավարից վարպետորեն կազմակերպված
ուժեղացումը սրաշտպանությամբ Տեր-
Ղուկասովն իր կտրիճների հետ գրոհում է
հակառակորդի դիրքերի վրա: Թշնամին
կատաղի դիմադրություն է ցույց տալիս:
Տեր-Ղուկասովի մի բուռն քաջերը 8 ժամ
չարունակ համառ կռիվներ են մղում թուր-
քական 13 հազարանոց կորպուսի և բազ-
մաթիվ բաշիրոզուկների դեմ: Օրվա ըն-
թացքում մի գրոհին հաջորդում էր մյու-
սը: Ռուս ղեկավորներից շատերի սվինները
ծովում են, հրացանների խզակովները
ջարդվում: Թուրքական կորպուսը գլխո-
վին ջախջախվում է և ցրիվ տրվում: Տեր-
Ղուկասովն իր կտրիճների հետ մտնում է
Բայազետ և 23 օրվա գերությունից փրո-
կում բերդապահ հերոսների կյանքը: Եր-
կու կողմից բարձրացող հուժկու «ուռա»-

ների տակ զինվորներն ու սպաներն սկսում են համբուրվել և ձեռքերի վրա վեր բարձրացնել իրենց պանծալի զորավարին : Բայազետի աղատադրության համար Տեր-Ղուկասովն ստանում է Գեորգյան III աստիճանի շքանշան :

Բայազետի աղատադրումը գեներալ Տեր-Ղուկասովի վերջին հաղթանակը չէր : Դրանից հետո էլ նա մի շարք հաղթանակներ է տանում ուս-թուրքական և այլ պատերազմներում : Սակայն այդ հաղթանակներից և ոչ մեկը չի կարելի համեմատել ոչ Դրամ-դադի ու Դհարի երևելի ճակատամարտերի և ոչ էլ նրա պատմական նահանջի ու Բայազետի աղատադրության հետ : Դրանք Տեր-Ղուկասովի ռազմական փառքի թագն ու պսակն են կազմում և նրա անունը միանգամ ընդմիջա կապում Ռուսաստանի ռազմական պատմության հետ, որպես այդ պատմությանը հայտնի մեծ զորավարներից մեկը :

Լինելով երևելի զորավար, Տեր-Ղուկասովը միաժամանակ աչքի էր ընկնում իր արտասովոր համեստությամբ : Առհասարակ նա չէր սիրում, երբ խոսում էին իրեն քաջագործությունների մասին, իսկ երբ բարեկամների շրջանում այդ մասին խոսք

էր լինում, նա ասում էր. «Հրամանատար
լինելով այնպիսի զինվորների ու սպաների,
որոնցով լիքն է ոռոսական բանակը, դժ-
վար չէ քաջ զորավարի անուն վաստա-
կել»:

Մեր երկրի վրա կախված ներկա ահեղ
վտանգի օրերին, հայ ժողովուրդը, հաժա-
տարիմ իր ռազմական մեծ տրադիցիանե-
րին, Տեր-Ղուկասովի և իր մյուս երևելի
զորավարների օրինակով, եղբայրական ժո-
ղովուրդների հետ միասին, մարտնչում է և
կմարտնչի իր հայրենիքի ու իր ազատու-
թյան համար, դերմանա-Փաշիստական ա-
վաղակային իմպերիալիզմի վերջնական
ջախջախման համար:

Армянский филиал Академии наук СССР

Боевые подвиги сынов Армении

В. ПАРСАМЯН

Генерал-лейтенант

А. А. ТЕР-ГУКАСОВ

(На армянском яз.)

Изд. Армфан

Ереван, 1942

Վ.Ֆ 0136, պատվեր 834, տիրաժ 4000
1,5 տպ. մամուլ, մամուլում 19200 տպանիշ:
Ստորագրված է տպելու 14 դեկտեմբերի 1942 թ.:
ՀՍՍՌ Ժողկոմատվետին կից քերթերի և տպագրե-
րի տպարան, Երևան:

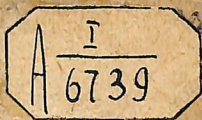
ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0042061

[154]

ԳԻՆԸ 1 Ռ.

ԲՈՅՈՒՆ